

Η ΠΑΝΟΥΚΛΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΟΝ 17ο ΚΑΙ 18ο ΑΙΩΝΑ

Όπως έγραψε ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, η πανούκλα (πανώλης), «το πάθος τούτο ήλθε προ πολλών αιώνων εις την Ευρώπην από τα ενδότερα μέρη της Ασίας και ευδαίμονος Αραβίας».¹ Αυτό, λοιπόν, το πάθος, ο μαύρος θάνατος, αποδεκάτισε τον πληθυσμό της Ευρώπης, τουλάχιστο από το 1347 και εξής, ερημώνοντας γειτονιές, οικισμούς και κωμοπόλεις.²

Η αρχαιότερη γραπτή για την εμφάνιση της επιδημίας στον θεσσαλικό χώρο ανάγεται στην διετία 1466-1467.³ Κατά τον επόμενο (16ο) αιώνα αναφέρεται ότι η επιδημία έπληξε την Θεσσαλία τρεις φορές, το 1545,⁴ το 1555⁵ και το 1565.⁶ Τον επόμενο (17ο αιώνα), η πανούκλα έπληξε τα Τρίκαλα και την Λάρισα, τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας, το έτος 1611.⁷ Λίγα χρόνια μετά, το 1620, η επιδημία αναφέρεται ότι έπληξε την Ελασσόνα και την Λάρισα⁸ και δύο χρόνια αργότερα, το 1662, την Λάρισα, πάλι, και το Μοσχολούρι των Σοφάδων.⁹ Το 1642, χρονιά κατά την οποία η επιδημία της πανούκλας έχει εξαπλωθεί σε όλη, σχεδόν, την Βόρεια Ελλάδα, η Θεσσαλία είχε και αυτή τα θύματά της.¹⁰

Στις θεσσαλικές πηγές, για πρώτη φορά η πανούκλα αναφέρεται το 1648-1649. Σε ένα έγγραφο του οθωμανού ιεροδίκη της Λάρισας, σχετικό με κληρονομικά ζητήματα μιας οθωμανικής οικογένειας, αναφέρεται ότι το 1648 πέθανε από την πανούκλα ο Οθωμανός Σελίμογλου, κάτοικος του οικισμού Μεγάλο Κεσερλί, του σημερινού δηλαδή Σκυουρίου της Λάρισας.¹¹ Πόσα άλλα θύματα υπήρξαν στην περιοχή της Λάρισας δεν είναι γνωστό, καθώς δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες. Σε μία ολιγόστιχη ενθύμηση, ένας μοναχός της Παναγίας Ολυμπιώτισσας, του μοναστηριού δηλαδή της Ελασσόνας, μνημονεύει το μεγάλο θανατικό, το οποίο σκόρπισε την δυστυχία στην περιοχή. « πανούκλα η τρανή αχιθ' [1649] έγιναν το θανατικό το δυνατό, όπου απέθανεν ο αδελφός μου».¹² Έκτοτε, και μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, η μάστιγα αυτή αναφέρεται πολλές φορές στις ενθυμήσεις των μοναστηριακών κωδίκων και των έντυπων βιβλίων.

Σε ένα άλλο έγγραφο του οθωμανού ιεροδίκη της Λάρισας αναφέρεται ότι το 1651 η περιοχή της Λάρισας είχε πληγεί και πάλι από την πανούκλα. Πιθανόν

¹ Διονύσιος Πύρρος Θετταλός, *Εγκόλπιον των ιατρών ήτοι πρακτική Ιατρική*, Ναύπλιον 1831, Α', 161.

² Κώστας Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, 183.

³ Β. Hrabak, «Kuga u Balkanskim zemljama pod Tircima od 1450 do 1600 godine» (Η πανώλη στις βαλκανικές χώρες υπό την οθωμανική κατοχή από το 1450 έως το 1600), *Istoriski Glasnik* 1-2 (1957) 19-37 πρβ. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 337.

⁴ Β. Hrabak, *ό. π.*, σ. 161' πρβ. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 352.

⁵ Β. Hrabak, *ό. π.*, σ. 161' Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 191' πρβ. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 352-353.

⁶ Β. Hrabak, *ό. π.*, σ. 161' πρβ. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 354.

⁷ Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία...*, σ. 147-148.

⁸ Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία...*, σ. 148' πρβ. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 367.

⁹ Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία...*, σ. 149' πρβ. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 367.

¹⁰ Παπασυννοδινός, «Το χρονικό των Σερρών», επιμ. Π. Θ. Πέννας, *Σερραϊκά Χρονικά*, 1 (1938) 68' πρβ. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 368.

¹¹ Γεώργιος Ι. Σαλακίδης, *Η Λάρισα (Yenisehir), στα μέσα του 17 ου αιώνα. Κοινωνική και οικονομική ιστορία μιας βαλκανικής πόλης και της περιοχής της με βάση τα οθωμανικά ιεροδικαστικά έγγραφα των ετών 1050-1052 (1650-1652)*, εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2004, 151.

¹² Εύαγγ. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα. Περιγραφή και ιστορία της μονής. Η βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα. Κατάλογος των κωδίκων, αναγραφαί και χρονικά σημειώματα*, ΚΕΜΝΕ, Αθήνα 1967, 305' Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικές Ενθυμήσεις 1404-1881. Τόμος Α', 1404-1799*, Λάρισα 2011, 62, αρ. 75.

να μην είχε εξαλειφθεί ακόμα η επιδημία του 1648/1649. Στον γειτονικό οικισμό Γούνιτσα (τουρκικά, Ντογαντζί Μπογαζί), την σημερινή Αμυγδαλέα, είχαν πεθάνει πολλοί χωρικοί και πολλοί είχαν φύγει μακριά για να γλυτώσουν. Έτσι, οι χωρικοί που παρέμειναν δεν μπορούσαν να πληρώσουν τους φόρους των νεκρών και εκείνων οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει τον οικισμό, όπως ήταν υποχρεωμένοι από τον οθωμανικό νόμο, ως αλληλέγγυοι.¹³

Το 1667, πάλι ένας καλόγερος της Ολυμπιώτισσας απαθανάτισε το κακό, γράφοντας τα εξής: «αχξζ [1667] έγινε του δεύτερου του θανατικόν, οπότεν ήλθεν ο βεζίρις».¹⁴ Ένας άλλος θυμησηγράφος, μεταξύ των άλλων που αναφέρει, σημείωσε ότι «κατά τους αχξζ έγινε μεγάλο θανατικώ».¹⁵ Είναι απίθανο, με τον ερχομό στη Λάρισα του πρωθυπουργού της οθωμανικής αυτοκρατορίας Αχμέτ Κιουπρολή, για να προετοιμάσει την υποδοχή και την ολιγόχρονη παραμονή του σουλτάνου Μεχμέτ Δ΄ στην πρωτεύουσα της Θεσσαλίας, να ήρθε κάποιος μολυσμένος και να μετέδωσε την επιδημία. Τα θύματα αυτήν την φορά ήταν πολλά. Ο θυμησηγράφος μας πληροφορεί ότι «τω 1667 η πανώλης αφήρπασεν εκ Λαρίσης το ήμισυ των κατοίκων, των δε περίξ χωρίων έπαθον πολλά ολίγοι».¹⁶

Το 1679, η επιδημία έπληξε τη περιοχή των Τρικάλων και της Καλαμπάκας, με πολλήν ένταση. Ο μετεωρίτης καλόγερος σημείωσε σχετικώς τα εξής: «ετούς 1679 Ειούνη ο θανατηκόν περσώ [περισσό]». Δεν μας πληροφορεί, φυσικά, για τον αριθμό των θυμάτων, αλλά με την λέξη περισσό δίνει την έκταση της συμφοράς.¹⁷ Μετά από 9 χρόνια και πάλι η επιδημία αποδεκάτισε τον πληθυσμό της Θεσσαλίας. Ένας θυμησηγράφος από την Αγιά της Λάρισας μας πληροφορεί ότι η πανούκλα εμφανίστηκε στις 6.4.1689 και ότι τα θύματά της ήταν πολλά: «εν ετη απου της ενσαρκου ηκουνομηας τωθ κηρηου ημων Ιησου Χριστου αχπη [1688] εν μηνη Απρηληων Σ΄ βάρηση τω θανατικο ης την χωρα [Αγιά] και απέθαναν ψυχές ως χηληύ (. . .)».¹⁸ Τον ίδιο αριθμό θυμάτων (1.000), αυτού του έτους, αναφέρει και μία άλλη ενθύμηση, γραμμένη στον ορεινό οικισμό Ανατολή της Όσσας.¹⁹ Εκτός από την περιοχή της Αγιάς, η επιδημία είχε πλήξει και τα Τρίκαλα.²⁰

Από το 1688 μέχρι το τέλος του αιώνα δεν υπάρχει καμία αναφορά για την εμφάνιση της πανούκλας. Ο κόσμος πήρε μία ανάσα. Στις αρχές, όμως, του επόμενου αιώνα και πάλι έκανε την εμφάνισή της, στη Λάρισα, στον Τύρναβο (παρέμεινε και το 1709), στην Ελασσόνα, στην Καρδίτσα και στο Μοσχολούρι των Σοφάδων.²¹ Τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 1714 φορά αυτή στα Αμπελάκια των Τεμπών. Τον καιρό αυτό, κατά τον θυμησηγράφο «(...) ήλθε τον καλο κύριον Λουκά ασθeneia και απέθανε μοι όλα τα παιρίχωρα».²² Πέθανε κάποιος στα Αμπελάκια και άλλοι στους γύρω οικισμούς της Όσσας. Ο θάνατος του κυρίου Λουκά προήλθε από την πανούκλα, η οποία, ήδη μνημονεύεται στις 25.4.1713.²³ Λίγα χρόνια αργότερα, το 1719 «άρχισεν το θανατικό το

¹³ Γεώργιος Ι. Σαλακίδης, *ό. π.*, σ. 224-225.

¹⁴ Ευάγγ. Σκουβαράς, *ό. π.*, σ. 306' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 65, αρ. 90.

¹⁵ Γ. Α. Σωτηρίου, «Ιστορικά σημειώματα», *Αθηνά*, ΛΖ (Αθήναι 1925) 161' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 65, αρ. 89.

¹⁶ Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Χρονικά σημειώματα Θεσσαλίας», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, 13 (Κωνσταντινούπολις 1893) 243' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 65-66, αρ. 91.

¹⁷ Νίκος Α. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων*, ΚΕΜΝΕ, ΑΘΗΝΑΙ 1967, 74' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 72, αρ. 110.

¹⁸ Αρχμ. Νεκτάριος Δρόσος, «Τρεις ενθυμήσεις από την Αγιά, 1667-1668», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 42 (Λάρισα 2002) 299-300' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 74-75, αρ. 117.

¹⁹ Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, «Εκδρομή εις Θεσσαλίαν», *Εστία*, 705 (Αθήναι 1889) 10' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 75, αρ. 118.

²⁰ Κ. Δ. Μέριτζιος, *Μνημεία...*, σ. 185.

²¹ Κ. Δ. Μέριτζιος, «Η Άρτα εις τα αρχεία της Βενετίας», *Σκουφάς*, 1956, 245' πρβ. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 367.

²² Ηλίας Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία περί της ιστορίας των Αμπελακίων εξ ανεκδότου αρχείου*, Αθήναι 1950, 86-87' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 86, αρ. 145.

²³ Ιωάννα Κόλλια, «Αθανάσιος ιερομόναχος ο εξ Αγράφων (+ 1719)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 4 (Αθήναι 1992) 85.

μεγάλο», κατά τον θυμιογράφο, στον θεσσαλικό χώρο, χωρίς να προσδιορίζει την περιοχή.²⁴

Τον Μάρτιο του 1732, η πανούκλα έπληξε το Πήλιο. Σε σχετική ενθύμηση, ένας καλόγερος της Ζαγοράς έγραψε τα εξής: «*Εν ετι 1732, Μαρτίου 26, ήλθε πανούκλα εάνο ης την χώραν και απέθαναν πολή (...)*».²⁵ Μετά από 11 χρόνια, το 1743, τα θύματα της πανούκλας καταγράφηκαν στη Μονή της Παλιοκαρυάς του οροπεδίου της Δεσκάτης, βορειοδυτικά της Ελασσόνας. Ο καλόγερος του εν λόγω μοναστηριού σημείωσε στον κώδικα ότι «*Εν έτει 1743 απόθαναν οι καλόγεροι από την λοιμικήν (...)*».²⁶ Το κακό παρέμεινε και το 1745, στην περιοχή των Αμπελακίων και των γύρω οικισμών της Όσσας, όπως μας πληροφορεί η παρακάτω ενθύμηση: «*1745 ήλθεν ασθένεια μεγάλη εις τον κόσμον όλον τω καλοκαίρι και απεθαναν πολύς κόσμος εις όλα τα περίχωρα*».²⁷

Το 1759-1760, η Λάρισα, ο Τύρναβος και τα Τρίκαλα επλήγησαν, για μία ακόμα φορά από την φοβερή ασθένεια.²⁸ Τον Μάρτιο του 1762 η πανούκλα μετακόμισε από τα Τρίκαλα στην κοντινή Φαροκαδόνα (Τζηγότι). Η σχετική ενθύμηση αναφέρει και τον αριθμό των θυμάτων: «*αψξβ' [1662] μαρτίου μηνός τω θανατικό στο Τζηγότι και απέθαναν έως πενήντα ψηχές και παράνου [παραπάνω] (...)*».²⁹ Η επόμενη εμφάνιση του κακού σημειώθηκε το 1778, στο Βόλο και στα Φάρσαλα.³⁰ Ο πρώην οικουμενικός πατριάρχης Καλλίνικος Γ', ευρισκόμενος στη γενέτειρά του Ζαγορά του Πηλίου, απαθανάτισε το γεγονός, δίνοντάς μας και κάποιες λεπτομέρειες του κακού: «*1778 (...) εις την πατρίδα ημών Σωτήρος Ζαγοράς νόσος καρδιακή μετά λυσαντερίας και αίματος και θάνατος παίδων πολλών και γερόντων τινών (...)*».³¹

Τον Απρίλιο του 1784, η πανούκλα έπληξε την Σκόπελο. Στην σχετική ενθύμηση αναφέρεται ο τρόπος μετάδοσής της στο νησί και ο αριθμός των θυμάτων: «*+ απψδ'. Αρχαίς Απριλλίου διά τας αμαρτίας των Σκοπελιτών, και εξαιρέτως την ανευλάβειαν, ήλθεν πανούκλα εις Σκόπελον. Έφυγαν οι άνθρωποι από την χώραν υπήγαν εις τα μοναστήρια και έξω εις τα καλύβια οπου έχουν εις τα αμπέλια και περιβόλια τους, και διεσκορπίσθησαν παντού ως πρόβατα μη έχοντα ποιμένα. Την έφευρεν ένας ξένος караβοκύρης ώντας άρρωστος με την πανούκλα, Ζαγοριανός. Ευγήκεν έξω από το καΐκι του την Μεγάλην Εβδομάδα, υπήγεν ο αθεόφοβος και εμπαραμπερίσθηκε, και εκίνησεν, έφυγεν. Τον εμπαραμπερίσεν δε ο Δημήτρης το Στρατόπουλο, του Στρατή ο υιός, και μεθ' ημέρας απέθανε και αυτός και ο αδελφός του Διαμαντής ο Ρακοπούλης και η αδελφή του και ο άνδρας της και το παιδί της άλλοι υπέρ τους είκοσι (...)*».³²

Μεγαλύτερη ένταση είχε η επιδημία την άνοιξη του 1787, η οποία έπληξε τα Τρίκαλα και την Λάρισα.³³ Ο θυμιογράφος αναφέρει τα εξής: «*Έτος 1787 Μαΐου 4. έδοκεν το θανατικόν διά τας αμαρτίας μας και απέθανον ο κόσμος όλον το καλοκαίρι Τούρκοι έος*

²⁴. Σπυρίδων Λάμπρος, «Ενθυμήσεων, ήτοι χρονικών σημειωμάτων, συλλογή πρώτη», *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910) 2145

²⁵. Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης, *Τα εν τω Πηλίω όρει παλαιά και σύγχρονα χριστιανικά μνημεία*, Ζαγορά-Αλεξάνδρεια 1960, 146' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 96, αρ. 180.

²⁶. Δ. Λουζόπουλος, «Από έναν κώδικα διαλυμένου μοναστηριού του Ολύμπου», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήναι 1936, 123' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 110, αρ. 222.

²⁷. Ηλίας Γεωργίου, *ό. π.* σ. 86-87 Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 111, αρ. 226.

²⁸. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 393.

²⁹. Δημήτριος Γ. Καλούσιος, «Τρικάλινα Σύμμεικτα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 20 (Λάρισα 1991) 143-144' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 122, αρ. 261.

³⁰. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 396.

³¹. Γ. Δελγιάννης, «Ιστορικά σημειώματα εκ του 91 κώδ. της Βιβλιοθήκης Ζαγοράς», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 10 (Αθήναι 1928-1929) 63' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 151, αρ. 345.

³². π. Κων/νος Καλλιανός, «Ανέκδοτα σημειώματα του Καισαρίου Δαπόντε για τη νήσο Σκόπελο, 1778-1784», *Εφημέριος*, 36/13 ΛΣΤ (Αθήναι 1987) 277 Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 172, αρ. 398.

³³. Κώστας Π. Κωστής, *ό. π.*, σ. 397.

χιλίοι και παράνω άνδρες μερικοί και γυναίκες πολλές και πεδία και Χριστιανοί έως εκατόν και έγινε μεγάλος χαλασμός εις τον κόσμον (...).³⁴

Πριν από την εκπνοή του 18ου αιώνα το θανατικό έπληξε και πάλι το Πήλιο³⁵ και την περιοχή των Τρικάλων, τον Ιούνιο του 1791. Στη Φαρκαδόνα πέθαναν περισσότερα από 40 άτομα. Οι κάτοικοι ζήτησαν από τους καλογέρους της Μονής του Δουσίκου-Αγ. Βησσαρίωνα της Πύλης των Τρικάλων να φέρουν στον οικισμό τους την κέρα του αγίου Βησσαρίωνα, ο οποίος θεωρούνταν προστάτης από την φοβερή πανούκλα. Η εμφάνιση του κακού καταγράφηκε σε δύο σχετικές ενθυμήσεις με χρονολογία 1.6.1791: «1791 Ιουνίου μηνός πρώτη. Εβάρησε το θανατηκό και απέθαναν έως σαράντα ψηχές και παράνο [παραπάνω] και πήγαμαν και ηφέραμε τον άγιον Βησάριον από Τούσηκον [Δουσίκον] εις Τξηγότη Τρανόν [Φαρκαδόνα] (...).³⁶ Εκτός από την Φαρκαδόνα, την ίδια χρονιά επλήγη και το Ρίζωμα των Τρικάλων. Οι κάτοικοι του ζήτησαν την κέρα του αγίου Βησσαρίωνα ως ασπίδα κατά του θανατικού.³⁷

Η επιδημία του 1791 εξακολουθούσε να ταλαιπωρεί όλη την Θεσσαλία και το 1792. Ένας θυμησογράφος σημείωσε, μεταξύ των άλλων και τα εξής, στις 12.6.1792: «(...) εις τον ίδιον καιρόν ήγουν όλον τον χρόνον έστειλεν ο Θεός την ολέθριον νόσον και εις τα Τρίκαλα μάλιστα και εις όλας τας πολιτείας, Λάρισα λέγω, Θεσσαλονίκη και Αλασσόνα εις όλα τα χωρία». ³⁸ Τα ίδια έγραψε και ο καλόγερος της Μονής Παλιοκαρυάς, στο οροπέδιο της Δεσκάτης, στον κώδικά της: «Εν έτει 1792 ήταν πανούκλα εις την Λάρισα, τα Τρίκαλα, Ελασσόνα και Γρεβενά, και Κατερίνη και όλα τα κάστρο [πόλεις] και τα χωρία ήταν μολυσμένα (...).³⁹

Η ...αποχαιρετιστήρια επίσκεψη για τον 18ο αιώνα σημειώθηκε το έτος 1795, στην περιοχή της Αγιάς. Στις 8 Απριλίου αυτού του έτους «θανατηρόν περισώ είταν και εις Αγιάν»,⁴⁰ σημείωσε ένας καλόγερος της περιοχής, υποδηλώνοντας με το «και» ότι το θανατικό είχε πλήξει και άλλους οικισμούς της Αγιάς.

Χωρίς υπερβολή, λοιπόν, ειδικά ο 18ος αιώνας υπήρξε ένας αιώνας συμφορών για τους Θεσσαλούς. Καθώς δεν υπήρχαν γιατροί, η μοναδική απαντοχή τους ήταν ο Θεός. Γνωρίζοντας ότι η κέρα του αγίου Βησσαρίωνα ήταν προστάτης κατά της πανούκλας, παρακαλούσαν τους καλογέρους της Μονής του Δουσίκου να επισκεφθούν με την κέρα τον οικισμό τους. Τέτοιες αναφορές συναντήσαμε στον κώδικα 59 της εν λόγω μονής, μερικές από τις οποίες είναι ήδη δημοσιευμένες.⁴¹

(Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό ιστορίας της ελληνικής ιατρικής ΔΕΛΤΟΣ, έτ. 21ο, τεύχος 41, Αθήνα Δεκ. 2011, σ. 23-26).

³⁴. Ν. Α. Βέης, «Χειρόγραφα και παλαιότυπα του ναού του Αγίου Νικολάου Τρικάλων», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 12 (1962), Αθήναι 1965, 8' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 179, αρ. 416.

³⁵. Ο θυμησογράφος της Ζαγοράς αναφέρει αορίστως τα «θανατικά», τα οποία σημειώθηκαν εκεί. Βλ. Γ. Κωνσταντινίδης, *ό. π.*, σ. 148' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 187-188, αρ. 439.

³⁶. Δημήτριος Γ. Καλούσιος, «Τρικαλινά Σύμμεικτα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 20 (Λάρισα 1991) 144-245' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 187, αρ. 437-438.

³⁷. Ιωάννα Γαλανούλη, «Η πανούκλα στο Ρίζωμα των Τρικάλων. Μία δωρεά των κατοίκων του στη Μονή του Δουσίκου», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 46 (2004) 92-95.

³⁸. Ιω. Κ. Βογιατζίδης, «Μικρά ανέκδοτα εκ Μετεώρων», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 7 (Αθήναι 1910-1918) 172' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 190, αρ. 443.

³⁹. Δ. Λουκόπουλος, *ό. π.*, σ. 127' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 191, αρ. 447.

⁴⁰. Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *ό. π.*, σ. 10' αρχιμ. Νεκτάριος Δρόσος, «Επιγραφές και ενθυμήσεις από το Μεταξοχώρι της Αγιάς 1645/46-1932», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 29 (Λάρισα 1996) 238' Κώστας Σπανός, *ό. π.*, σ. 200, αρ. 475.

⁴¹. Κώστας Σπανός, «Η πανούκλα της Άρτας του 1816-1817 στον κώδικα 59 της Μονής του Δουσίκου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ιωάννινα 2000, 149-169' Ιωάννα Γαλανούλη, *ό. π.*